

UDK 940.53/54(497.1:410)
Izvorni znanstveni članak

Kako se vodio „rat riječi“?

*(Prilog istraživanju britanske političke propagande
u drugom svjetskom ratu s obzirom na zbivanja
u Jugoslaviji.)**

ANDREA FELDMAN

Institut za suvremenu povijest, Zagreb, SFRJ

Predmet su ovog istraživanja elementi koji konstituiraju javnost Velike Britanije na početku drugoga svjetskog rata. Iako je drugi svjetski rat tema koja se, i u nas i u svijetu, proučava već mnogo godina i s različitih pozicija, učinilo mi se interesantnim izložiti neke rezultate mog rada koji se odnose na istraživanje pojave i razvoja masovnih medija u Velikoj Britaniji, jer su, po mom sudu, upravo takva istraživanja našoj publici manje poznata. Razlog je tome supremacija tema i metoda klasične vojne i političke povijesti kojima se jugoslavenski historičari drugoga svjetskog rata najviše bave. Nasuprot tome, interes je ovoga rada u artikulaciji nekoliko osnovnih elemenata koji čine javnost Velike Britanije tridesetih i četrdesetih godina ovog stoljeća. U prvom redu tu je politička propaganda, kao specifičan faktor psihološkog rata u cijelosti. Izlaganjem materijala koji se odnosi na razvoj štampe, radio-programa i filma, te ostalih sredstava javnih komunikacija otvara se mogućnost uvida u specifične oblike društvenog života Velike Britanije neposredno poslije početka ratnih sukoba. Jednako tako smatram da je istraživanje smjerova i oblika javnih komunikacija nužan preduvjet za razumijevanje političkih i vojnih poteza vlade Velike Britanije u toku drugoga svjetskog rata, a posebice njezina odnosa prema Jugoslaviji. Jugoslavija kao poseban predmet interesa politike Velike Britanije u ovom je radu prezentirana zbog sasvim očiglednih razloga. Iako bismo funkcioniranje javnosti toga vremena mogli pratiti na primjeru bilo koje evropske okupirane zemlje, nas svakako najviše zanima odnos britanske politike prema Jugoslaviji, već i zbog toga što se ta politika drastično i iz osnove promijenila u toku drugoga svjetskog rata.

I. Politička propaganda u Velikoj Britaniji

U jednoj od ranijih definicija propagande 1842. godine W. T. Brande navodi da se »riječ propaganda u suvremenom političkom jeziku upotreblja-

* Ovaj tekst dio je šire studije pod naslovom »Britanska javnost prema Jugoslaviji 1941. godine« (Zagreb 1990, neobjavljeni rukopis).

va kao termin za opis tajnog udruženja za širenje mišljenja i principa na koje većina vlada gleda s užasom i nesklonošću.¹

Stotinu godina kasnije, vlada Velike Britanije zaboravila je deklarativni viktorijanski moral, a pokušaj da se uz propagandne aktivnosti vežu tako negativne konotacije smatrao bi se politički neproduktivnim. Danas, bez obzira na nelagodu koju i dalje u svijesti političara potiče taj termin, kao legitimni interes historičara postavlja se pitanje važnosti propagande u rasvjetljavanju određenih povijesnih događaja. Što to zaista rade grupe ljudi, koji mogu spriječiti pristup informaciji ili preurediti vijesti da bi koristile njihovim namjerama. Činjenica što to rade s ponekad (u našem slučaju definitivno) patriotskim nakanama, ništa ne mijenja na stvari. Uz to nije ništa manje zanimljivo proučavati propagandne aktivnosti, kao i procese kroz koji su one morale prolaziti dobivajući institucionalni oblik i otklanjajući od sebe nezahvalnu ulogu i stigmatu »subverzije«.²

U tom smislu za svako daljnje elaboriranje odnosa Velike Britanije prema Jugoslaviji izuzetno je značajno naglašavanje važnosti političke propagande u rasvjetljavanju događaja i u Londonu, i u Jugoslaviji. Britanski historičar M. M. Stenton u svojoj doktorskoj disertaciji »British Propaganda and Political Warfare 1940—44« detaljno ispituje funkciju propagande u Velikoj Britaniji, njezinu evoluciju od male mreže odjela, koji su radili na pripremi terena za rat u okupiranoj i neutralnoj Evropi, kao i međusobne odnose među odjelima koji su se bavili propagandom i izborom vanjske politike i strategije. Politička propaganda prema okupiranoj Evropi 1940. i 1941. godine bila je propaganda usmjerena prema područjima koja su često postajala žrtve svađa u kojima uopće nisu sudjelovala. Od Norveške do Grčke, Hitlerova osvajanja proizvodila su za Britaniju »nesklone« saveznice. Te se zemlje nisu od početka mogle smatrati sigurnim saveznicima. Savezništva su se sklapala nakon slijeda vrlo nesretnih događaja. Ono što je Velika Britanija mogla činiti bilo je obzirno poticati njihovu sumnjičavost prema Njemačkoj i zaboraviti na njihova prijašnja raspoloženja. Tako je, bez obzira na to da će se uvjeti od 1943. posve preokrenuti, od ljeta 1940. nadalje britanska propaganda poticala rat za oslobođenje Evrope, jer su Britanci smatrali (a i nadali su se) da politička propaganda ima moć generiranja procesa samooslobođenja koje će biti komplementarno i britanskim interesima.³

Suočen s Blitzom, ratom na vlastitom teritoriju (makar samo iz zraka), London se morao priviknuti na do tada nezamislivu ideju o nacističkoj dominaciji na kontinentu, odnosno u okupiranoj Evropi. To je zahtijevalo novu, stratešku, i psihološku orijentaciju. Psihološka je promjena provedena brzo i sigurno, ona je odražavala snagu britanskog nacionalnog morala i popularnost teme o »našem otoku tvrđavi«. Strateška orijentacija nije bila samo spora, na neki način ona nikada i nije dovedena do kraja. Što se propagande tiče, za Britance je do maja 1940. tako postojala jedna

¹ Brande W. T. u: A Dictionary of Science, Literature and Art, 1842, 991 (cit. prema Stenton M. M. »British Propaganda and Political Warfare 1940—44: on British Views How to Address Occupied Europe« (thesis Ph. D.), University of Cambridge, G. B., 1980, 6).

² Stenton M. M., nav. dj., 4.

³ Isto.

jasna doktrina — kako voditi rat, što govoriti prijateljima, a što neprijateljima. Uz to, Stenton se bavi i istraživanjem britanske propagande što je bila osmišljena da pomaže jugoslavenski pokret otpora u periodu koji je doveo do povlačenja pomoći i nepriznavanja Draže Mihailovića.

Stvaranje PWE (Political Warfare Executive — Ured za političko ratovanje), glavne organizacije za političku propagandu prema okupiranoj Evropi, od ostataka različitih pokušaja iz prethodnih godina, proteklo je 1941. kao »politički trijumf« Brendana Brackena, koji je i postao ministar informacija. U jednom dokumentu iz početka marta 1941.⁴ Political Warfare Executive daje upute za primjenu propagande na Balkanu, te nalazi potrebnim istaknuti kako ne postoji generalni plan za propagandu prema Balkanu, već da se posebni planovi primjenjuju prema Rumunjskoj, Jugoslaviji, Bugarskoj, Grčkoj i Turskoj. Dokument specificira upotrebu glavnih propagandnih kanala. To je u prvom redu BBC radio-slужba, koja je u to vrijeme već emitirala na jezicima svih pet spomenutih zemalja. Istaknuto je i da će ukoliko bilo koja od spomenutih balkanskih zemalja formira vladu ili oslobodilački pokret u Velikoj Britaniji, BBC pridati nešto veću važnost tom programu. No, u vezi s radio-programom usmjerenim prema tada još neutralnim zemljama Balkana, spomenuta je i činjenica kako je broj radio-aparata mnogo manji u tim zemljama nego u Zapadnoj Evropi, te je stoga relativno ograničen i broj ljudi koji mogu biti obuhvaćeni direktnom propagandom. Ali stručnjaci PWE procjenjuju, budući da se »vijesti na tom području brzo šire — radio-emisije mogu imati vrlo važan sekundarni efekt«. U vezi s time, područje Balkana smatra se izuzetno pogodnim za usmenu propagandu, tzv. »kampanje šaputanja«. No, da bi efekt takve propagande bio maksimalno iskorišten, moraju ga provoditi agenti na samom mjestu događaja. Leci i njihovo raspačavanje još su jedan od kanala za uspješnu britansku propagandu na tim područjima. No, to će najviše ovisiti o kretanju i dobroj volji R.A.F. (britanske avijacije) — jer Balkan zbog svojih prirodnih karakteristika nije pogodan za upotrebu balona. Sav štampani materijal — bez obzira na teškoće u pripremi — mora biti na jezicima zemlje kojoj je namijenjen, a ne na francuskom. Uz to, valja uzeti u obzir i visok postotak nepismenih — te stoga pripremati i određen dio letaka u slici. Glavne propagandne teme koje stručnjaci PWE preporučuje za korištenje jesu: »Budite na oprezu« (Rumunjska i Bugarska su primjeri koji pokazuju što se događa onima koji vjeruju njemačkim obećanjima), »Britanija podržava vas, a Amerika Britaniju«, »Kakva će biti vaša budućnost ako se predate Nijemcima?«, »Jedinstvo Balkana«. Dokument daje i kratke sažetke o glavnim karakteristikama jugoslavenskih naroda — i koje linije propagande treba upotrebljavati prema svakom pojedinom. Uz već poznate stereotipe kojima, kada je riječ o Jugoslaviji, Britanci vole vjerovati (Slovenci — oštri i skloni otporu, »Česi Juga«, Hrvati — temperamentni, inteligentni i produhovljeni, Dalmatinci — samouvjereni, energični, Srbi — intenzivni patrioti, tvrdoglavi, veliki borci i kičma jugoslavenskog vojnog otpora, itd.) — »glavno područje propagande u Jugoslaviji u svakom trenutku bit će spriječiti Njemačku da te različi, a ipak homogene narode potakne da se bore između sebe«.

⁴ PRO (Public Record Office), FO 898/144 — 125829.

Kojim sredstvima i načinima bi službenici najviših državnih organa Velike Britanije mogli odgovoriti na upute i preporuke PWE (Ureda za političko ratovanje)?

Još prije samog izbijanja rata, u rujnu 1939. godine, Britanija je osnovala tajne agencije koje bi izvodile prikrivene operacije u Evropi, a nadilazile bi običnu špijunažu. Njihov zadatak bio je baviti se različitim oblicima subverzije i propagande.⁵ Tek je u srpnju 1940. godine osnovana SOE (the Special Operations Executive — Odjel za specijalne operacije), koja je objedinila sve te službe. Na tom je sastanku, 22. srpnja, službeno potvrđeno osnivanje organizacije mladih (ili ne tako mladih) muškaraca i žena izvan redovne vojne službe, koja će po Churchilllovoj poznatoj lakonskoj naredbi »zapaliti Evropu«, odnosno »potaknuti revolucije, stvarati društveni kaos ili upotrijebiti sva ona nedžentlmenska sredstva za dobivanje rata, kojima se tako lako služe Nijemci«.⁶

Ljudi odabrani za takve zadatke regrutirali su se iz gornjih slojeva britanskog društva, odgajani u privatnim školama i elitnim sveučilištima, po zanimanjima su bili burzovni mešetari, trgovci, bankari, novinari ili službenici Foreign Officea. Svi su bili konzervativci i po porijeklu, i po odgoju. Stoga ne čudi što su ih pripadnici lijevih pokreta otpora u Evropi često percipirali kao tajnu vojsku u službi imperijalizma, ili kako navodi Milovan Đilas, prisjećajući se prvog dolaska oficira SOE u Jugoslaviju, u rujnu 1941: »mi smo gledali Lawrencea od Arabije, ne kao idealiziranog heroja, nego kao perfidnog i arogantnog prvaka Imperije«.⁷ Iako je sve do danas aktivnost SOE obavljena velom tajnovitosti (kao i srodne britanske obavještajne službe MI6 i MI5 — SOE je u britanskoj politici, a kasnije i historiografskoj prezentaciji uvijek bila u ponešto specifičnoj poziciji), moguće je ponešto saznati o kontroverznoj funkciji i djelovanju SOE u evropskim zemljama, na osnovi malobrojne literature koja postoji o toj problematici i iz memoarskih zapisa nekih ljudi koji su bili dio specijalnog SOE programa, a čiji radovi nisu podlegli tajnovosti tzv. Official Secret Act (Zakona o tajnoj službi). Kako se čini dokument »the SOE Charter« (koji je još uvijek nedostupan za istraživače) definirao je da je zadatak SOE bio »koordinirati sve akcije, subverzije i sabotaže, protiv neprijatelja u inozemstvu«. Po riječima Hugh Daltona, bivšeg ministra ekonomije, a novog šefa SOE, zadatak SOE bio je »poticati sve subverzivne aktivnosti u najširem smislu«, misleći na »različite metode, uključujući industrijsku i vojnu sabotažu, agitaciju među radnicima i štrajkove, kontinuiranu propagandu, terorističke akcije protiv izdajničkih i njemačkih vođa, bojkote i pobune«. Pri tome se ta djelatnost nije usmjevala na vojne akcije, nego »se odnosila na radničke sindikate i socijaliste u neprijateljskim i okupiranim zemljama«, na stvaranje »pete kolone, eksplozija, kaosa i revolucija«.⁸ Kako je nalagao zaključak »the SOE Char-

⁵ Neke od tih agencija bile su: Section D, MI(R), EH, itd. A kao tipična ratna organizacija SOE je ukinuta u siječnju 1946. (Stafford David, *Britain and European Resistance 1940—45*, London 1980, 26).

⁶ Stafford, 24.

⁷ Nav. prema Stafford, 210, Knightley, 121.

⁸ Stafford, 29.

ter«, »generalni plan neregularnih ofenzivnih operacija koji će provoditi SOE, morao bi biti u skladu s općom strategijom rata«. Stoga je SOE morala surađivati s Foreign Officeom, generalštabom, SIS-om i Ministarstvom informacija (koje je rukovalo propagandom) pa će se neizbježno uskoro pojaviti i rivalstva između tih službi. Istraživanje dokumenata o raspoređivanju propagande, unutar Britanije, i prema Evropi, po mišljenju Stentona neće sasvim otkriti zašto različiti zainteresirani odjeli koji su se bavili propagandom nisu dugo vremena surađivali.⁹ Bez obzira na to kako je stvarni tok rata modificirao značaj i utjecaj SOE u Evropi, pitanje je u čemu je značenje istraživanja toga posla dijela ratnih aktivnosti za povijest drugoga svjetskog rata u Jugoslaviji?

Djelomičan, no vjerojatno najutemeljeniji odgovor na to pitanje pokušava dati Mark Wheeler, historičar koji upravo istražuje tzv. »službenu« povijest SOE u Jugoslaviji. »Jugoslavija je od 1941. do 1945. bila pozornica čudesne oslobodilačke borbe, građanskog rata s mnogo lica, i autohtone komunističke revolucije, a rascjepkane zemlje Kraljevine Jugoslavije bile su i područje za intenzivnu i kontroverznu aktivnost SOE. Činilo se prirodno da će SOE igrati aktivnu ulogu u jugoslavenskoj ratnoj drami, jer se sukcesivno borila s njemačkim i talijanskim utjecajem na vladu kneza Pavla, upotrebljavala je jugoslavenski teritorij i jugoslavenske iredentističke organizacije za napade na njemačke komunikacije u Austriji, Istri i uz Dunav, planirala je i promovirala sabotaže i pobune nakon okupacije, i koordinirala je svaki eventualni otpor koji bi imao veće strategijske zahtjeve.«¹⁰ Aktivnosti SOE u Jugoslaviji bile su povjerene maloj grupi amatera — britanski poslovni ljudi, rudarski inženjeri, novinari i mladi suradnici britanske ambasade već su bili u zemlji. Vodio ih je (od početka rada Sekcije D) Julius Hanau, južnoafrički trgovac oružjem, koji je duže vremena živio u Beogradu. Nakon novembra 1940. godine, SOE preuzima Tom Masterson (službeno prvi sekretar britanske ambasade u Beogradu). Ostali agenti SOE u Beogradu bili su (između ostalih) Julian Amery, John Bennett, Hugh Seton-Watson, George Taylor, svi formalno članovi ambasade, novinari Terence Atherton, Basil Davidson, Ralph Parker i rudarski inženjeri S. W. (»Bill«) Bailey i D. T. (»Bill«) Hudson.¹¹ Neposredno pred rat, prilično je jaka bila i britanska aktivnost u Zagrebu. Tu su britanske aktivnosti obuhvaćale vođenje aktivne i rasprostranjene propagandne kampanje, štampanje i distribuciju ilegalnih protunjemačkih letaka, pri čemu su Britancima pomagali članovi Samostalne demokratske stranke. Drugi oblik djelovanja bio je rad u HSS-u i pokušaj jačanja elemenata koji su bili smatrani demokratskim i probritanskim protiv onih koji su bili smatrani profrankovcima i pronjemačkima.¹²

No, u tadašnjim jugoslavenskim uvjetima, ni SOE (ni dijelovi SOE koji su se međusobno natjecali), ni bilo koja britanska (ili saveznička) služba koja se bavila bilo kratkoročnim, bilo dugoročnim planovima u južnoistočnoj Evropi nisu mogli izbjeći pristajanje uz jednu ili drugu stranu (parti-

⁹ Stenton, 6.

¹⁰ Wheeler, *Britain and the War for Yugoslavia, 1940—1943*, East European Monographs, Boulder 1980, 26—27.

¹¹ Wheeler, nav. dj., 26—27.

¹² Stephen Clissold u raspravi: ČSP, I/1981, 52.

zane ili D. Mihailovića). Ono što se čini izuzetnim u britanskom (i SOE) uplitanju u jugoslavenske stvari bio je rezultat: napuštanje prvotnoga britanskog izbora, kad je riječ o vodi pokreta otpora (Draže Mihailovića), u korist Tita. Stoga je upravo povijest SOE u Jugoslaviji najbolje svjedočanstvo o tome kako je došlo do te promjene savezništva i o gubitku iluzija o intenzitetu utjecaja SOE na organizaciju jugoslavenskog NOP-a. To znači da ciljevi, aktivnost, misije i svade oficira i agenata SOE nije moguće istraživati odvojeno bilo od visoke politike britanskog Ratnog kabineta, generalštaba i Foreign Officea, bilo od nejasnog građanskog rata i narodne revolucije u Jugoslaviji. Etos apolitičkog patriotizma, koji su oficiri SOE tako rado zamišljali da će potaknuti njihove napore da propagiraju otpor nacistima, nigdje nije bio tako daleko od stvarnosti kao u Jugoslaviji, rasparčanoj multinacionalnoj državi kojoj je nedostajao upravo taj konsenzus koji su unaprijed pretpostavila nadanja SOE.¹³

II. Štampa kao sredstvo političke propagande u Velikoj Britaniji

Velika Britanija naslijedila je iz vremena prvoga svjetskog rata organizaciju ratne propagande na području štampe. Isprva prilično skromna, ograničena na apele za obranu nacionalnih interesa, propaganda je postepeno postala djelatnost primarnog državnog značenja. Od odjela za štampu, preko odsjeka u ministarstvu do konačno posebnog ministarstva na čelu s lordom Beaverbrookom, poznatim engleskim političarem i magnatom štampe. Na kraju prvoga svjetskog rata, po mišljenju nekih stručnjaka, Velika Britanija raspolagala je uzornom propagandnom organizacijom, na koju će se dvadesetak godina kasnije, pri izradi njemačke propagande, ugledati Goebbels.¹⁴ Njemačka štampa je u godinama pred drugi svjetski rat slijedila razvoj ostalih evropskih država, ali uz postepene ustupke nacionalsocijalističkom režimu. Nakon 1933, većina njemačkih novina bila je prisiljena postati vlasništvo nekoliko kompanija koje su simpatizirale nacizam. Komunističke i socijalističke izdavačke kuće zatvarane su ili konfiscirane. U Njemačkoj je već 1935. osnovan Kabinet za štampu Reicha koji je vodio Max Amann i koji je bujicom represivnih dekreta sistematski uništavao svaki pokušaj autonomije novina.¹⁵ Potrebno je samo spomenuti jedine novine na njemačkom jeziku koje su u godinama između 1932. i 1945. na određeni način postale jednim od glavnih Hitlerovih protivnika u Evropi. Riječ je o utjecajnom i cijenjenom švicarskom listu »Neue Züricher Zeitung«. O tim je novinama, zbog naročitog utjecaja na javno mnijenje Evrope, Elisabeth Wiskemann, i sama suradnica toga lista, napisala knjigu. Njemački dio Švicarske bio je tako jedini teritorij njemačkog govornog područja koji je izbjegao nacističku okupaciju i propagandu,

¹³ Prof. dr. Mark Wheeler sa School of Slavonic and East European Studies, University of London, u predavanju »SOE u Jugoslaviji« koje je održano u svibnju 1989. u Institutu za suvremenu povijest, Zagreb.

¹⁴ *Bjelica Mihailo*, Štampa i društvo, Beograd 1983, str. 74.

¹⁵ *Smith Anthony*, The Newspaper (An International History), Thames and Hudson Ltd, London, 1979, 177.

djelomično zbog toga što se pokazao imunim na nacističku infekciju. Ali bi bilo varljivo za to dodijeliti sve kredite isključivo »Neue Züricher Zeitung«. Švicarski su izdavači pokazali primjenu hrabrost i razumijevanje izdavajući knjige koje se više nisu mogle naći u Njemačkoj i drugdje. Dakako da je nacistima bilo teško prihvatiti da su novine kao »Neue Züricher Zeitung«, baš kao i londonski »The Times«, izražavale samo vlastite poglede. U tom smislu nije neobična izjava njemačkog diplomata Weizsäckera da »ukoliko švicarska vlada želi dobre odnose s Njemačkom mora nekako osigurati potreban utjecaj na novinstvo«.¹⁶

Da Njemačka nije bila jedina zemlja koja je egzercirala svoju moć kontrolirajući štampu pokazuje i činjenica da je u siječnju 1941. godine britanska vlada zabranila komunistički orijentirane listove »The Daily Worker« i »The Week«. Obrazloženje za to čitamo u »The Timesu« od 23. siječnja: »Tako je izrazio svoje čvrsto uvjerenje kako treba zadržati slobodu štampe, čak i po cijenu moguće zloupotrebe, gospodin Morrison je rekao da postoji velika razlika između prihvaćanja ovakvog rizika i dopuštanja stalnog izdavanja novina čija je namjera oslabiti volju našeg naroda. Predmet propagande »The Daily Worker« bilo je rušenje demokratske i ustavne vlade, da ne spominjemo sve ostale nakane i fantastičnu nadu da će je zamijeniti komunistička diktatura. Koliko god bila malena mogućnost ostvarenja takve propagande u ovoj zemlji, vlada bi učinila velik propust da nije egzercirala svoju moć protiv novina čija je namjera bila oslabiti ratne napore.«¹⁷

Za vrijeme zračnog napada na Britaniju, odnosno Blitz, Fleet Street, mitsko mjesto britanskog novinstva, pretrpjelo je velike štete, iako je većina novina bila sigurnosti radi razmještena na razne strane Londona. Na primjer, »the Daily Telegraph« premješten je u Southwark da bi »u slučaju sloma, katastrofe ili nacionalne opasnosti« novine mogle biti i dalje štampane usprkos bombardiranjima.¹⁸

U toku drugoga svjetskog rata situacija se u vezi s propagandom nije posebiце izmijenila. Dakako, promijenila su se i usavršila sredstva za vođenje propagande. Nastanak i komercijalizacija zvučnog filma, rađanje foto-reporterskog posla i izgradnja snažnih radio-stanica pridonijeli su potiskivanju štampe kao medija. Ipak, svijest o potrebi i značenju utjecaja na javno mnijenje promijenila je odnos vojnih snaga prema novinarima. Američki general Eisenhower, komandant savezničkih snaga u Evropi, izjavio je da »se javnim mnijenjem dobiva rat«. Takav stav utjecao je na to da su, za razliku od prvoga svjetskog rata, kada je novinarima bilo nemoguće doći do generala, u toku drugoga svjetskog rata sami generali organizirali konferencije za štampu. Tako su novinari postali važan i nezamjenljiv dio oružanih snaga. »Samo iskrcavanje na Normandiju pratilo je 558 novinara, radio-reportera, foto-reportera i filmskih snimatelja. Za svaki slučaj bili su predviđeni i cenzori koji su stajali ne samo na desantnim brodovima nego i na mostobranima.«¹⁹

¹⁶ Wiskemann Elisabeth, *A Great Swiss Newspaper, the story of the Neue Züricher Zeitung*, London, Oxford University Press, 1959, 65.

¹⁷ *The Times*, 23. I 1941.

¹⁸ Barson Susie, Saint Andrew, *A Farewell to Fleet Street*, London 1988, 50.

¹⁹ Bjelica M., 87.

O količini sredstava koja su saveznici izdvajali za potrebe ratne propagande govori i podatak da je potkraj 1944. godine saveznički štab za vezu u Parizu raspolagao ljudstvom i kapacitetima za obradu tri milijuna riječi tjedno, koje su slali oko tisuću dopisnika, s oko 35 tisuća fotografija i 30 tisuća metara dokumentarnog filma.²⁰

III. Radio-program — The British Broadcasting Corporation

Drugi svjetski rat bio je rat mehanizacije i transportera, no bio je to također i rat radija. U nijednom dotadašnjem sukobu zaraćene vlade nisu mogle uspostaviti direktan kontakt s milijunima ljudi — u pokušaju da ih indoktriniraju i s njima ideološki manipuliraju. Utoliko je glavna razlika između propagande u prvom i drugom svjetskom ratu bila postojanje radija. Prvenstvena obilježja toga novog razvoja, kojih su bili svjesni i suradnici BBC-a, bili su novo shvaćanje vremena, univerzalnost medija i pečat autoriteta koji je ostavljao BBC.²¹ Poput Nijemaca, Churchill i Roosevelt majstorski su iskorištavali radio — da bi Britance i Amerikance nagovorili da podrže rat i ulože potrebne ratne napore. Radio-stanica BBC i kasnije nešto manje Radio-Moskva bili su odlučni faktori neutralizacije nacističke propagande u okupiranim područjima Evrope i motivacije stanovništva za podržavanje saveznika.²²

Iako riječi ne dobivaju ratove, između 1939. i 1945. godine odvijao se i dugotrajni rat riječima, o kojemu se ponekad (i ne baš laskavo) mislilo kao o »brbljavom ratovanju« — u kojemu je BBC odigrao glavnu ulogu. Ta je uloga, i na području Velike Britanije, i izvan nje, u kontekstu povijesti drugoga svjetskog rata — bila uzbudljiva, često strastvena, a ponekad kontroverzna. No, istraživanja ratnih aktivnosti BBC i drugih faktora propagandnih aktivnosti nisu zauzimala značajan prostor u historiji drugoga svjetskog rata. Kako tvrdi Asa Briggs, autor najobimnije historije radija u Velikoj Britaniji, Winston Churchill u šest volumena svoje epske povijesti drugoga svjetskog rata posvetio je ulozi radija ili BBC-a manje od deset bilješki, a one koje o tome i govore ne odražavaju naročito zanimanje za problem. Sam se Churchill nikada nije bavio, ni u vlastitim govorima na radiju (iako su neki od njih s pravom prosljedili direktno u povijest), ni općim utjecajem koji je radio-emitiranje imalo na ratne operacije i moral stanovništva.²³ U prilog tome treba reći da je broj radio pretplatnika u Velikoj Britaniji 1939. godine bio nešto više od 9 milijuna,²⁴ što je u pred-ratnim razmjerima bilo vrlo mnogo. Samo su Danska i Švedska u Evropi, a SAD i Novi Zeland izvan nje imali proporcionalno više pretplatnika. Britanski slušaoci nisu, dakako, ništa znali o toj »visokoj politici«. Ali

²⁰ *Bjelica M.*, 87.

²¹ BBC Monitoring service, *Weekly Analysis*, 3. I 1940.

²² *Mandel Ernest*, *The Meaning of the Second World War*, Verso, London 1986, 85.

²³ *Briggs Asa*, *The History of Broadcasting in the United Kingdom*, vol. I—IV, Oxford University Press 1961—76 (vol. II—III).

²⁴ *Briggs*, nav. dj., 253—254.

posve je nemoguće ispričati priču o visokoj politici, bez uzimanja u obzir aktivnosti radija.²⁵

Zanimljivo je da je engleski kapital pokazao u toku predratnog perioda izuzetan interes za područje radio-službe u Jugoslaviji, te da je posjedovao gotovo 100% dionica akcionarskog društva Radio-Beograd sa 5 milijuna dinara akcionarskog kapitala. Vlasništvo stranaca nad radio-službom, tim moćnim oruđem za informaciju i propagandu, kosilo se s nezavisnošću Jugoslavije i dodatno omogućivalo engleskoj propagandi da djeluje na jugoslavensko javno mnijenje.²⁶

BBC je počeo s arapskom emisijom emitirati na stranim jezicima, malo više nego običnim dnevnim biltenom, u januaru 1938. Uskoro nakon toga slijedili su, u 1938. emisije za Latinsku Ameriku, a od dana prenošenja Chamberlainova govora o minhenskoj krizi, 27. IX 1938, vijesti su se emitirale na francuskom, njemačkom i talijanskom; ostali jezici bili su pridruženi u 1939. godini.²⁷

U impresivnoj količini aktivnosti internacionalne uloge BBC-a za vrijeme drugoga svjetskog rata, glavni je njegov zadatak bio da priskrbi prave vijesti, a ne propagandu. Sir Robert Vansittort iz FO nije nikada bio siguran koja je razlika između ta dva termina; na BBC su na njihovu veliku čast naprotiv jasno vidjeli razliku. Percepcija te razlike ne ovisi toliko o suptilnosti istraživanja koliko o kvaliteti programa. U slučaju BBC-a politika programa za inozemstvo svoju je kvalitetu dugovala tradiciji domaćeg programa i emitiranju za područje imperije (Empire Service).²⁸

Malo je ljudi shvatilo puni domet onoga što se događalo u Evropi sve dok nije postalo prekasno, a najozbiljnija primjedba politici BBC-a bila je da je sam BBC bio prespor u informiranju ljudi o opasnosti koja se približavala. Minhenska je kriza ipak uspjela izvesti važnu generalnu probu za ono što će se dogoditi u septembru 1939. Najvažnija je promjena, svakako, bila emitiranje na evropskim jezicima.

»Emitiranje radio-programa zadovoljilo je glad za vijestima koja obuzima stanovništvo u toku kriznih momenata. Također, ono zaustavlja širenje glasina i tako pomaže stvaranju čvrstih živaca, što se smatra načelnom imovinom svih civiliziranih naroda koji budu izloženi ratnim uvjetima u budućnosti.«²⁹ Briggs inzistira na važnom dokumentu od dvadeset dvije stranice teksta, na žalost bez datuma, ali čini se da se u konačnoj verziji pojavio u augustu 1939. godine. Dokument je sadržavao detaljne i operativno jasne instrukcije i za tehničare, i za uredničko osoblje o tome što točno činiti i kako se ponašati u trenutku kad se izda naredba o objavi rata. Tu su bile naredbe o združivanju dviju valnih dužina za emitiranje unutar zemlje i lista stanica koje treba potpuno ukinuti. Droitwich dugi val upotrebljavao se isključivo za navigacijska upozorenja Admiraliteta i sl. Detalji su određivali kako će i kada premijer govoriti naciji. Do rata je zaista i došlo u septembru. Nakon 23. VIII i Njemačko-sovjetskog pakta

²⁵ Briggs, nav. dj., 356.

²⁶ Dimitrijević Sergej, Strani kapital u privredi bivše Jugoslavije, Beograd 1958, 157.

²⁷ Briggs, nav. dj., 369.

²⁸ Briggs, nav. dj., 370.

²⁹ Briggs, nav. dj., 645.

o nenapadanju, čitav tjedan BBC je emitirao program kao i obično, a »Radio-Times«, specijalizirani magazin, izašao je u razdoblju od 3. do 9. IX kao da će svijet ostati isti. Promjena je nastupila s 1. IX, u petak, na dan kad je Hitler objavio napad na Poljsku. Dodatni bilteni vijesti bili su emitirani, neki su programi otkazani, a istog dana izdana je naredba da se prebace na ratne uvjete. »Dokument C« počeo je funkcionirati. Subota je bila tmuran dan. Rat još nije objavljen, ali BBC se ponašao kao da jest. Program (jedini, sinhroniziran domaći program) sastojao se od gramofonskih ploča koje su svirale, prekidane samo oglasima. To nije bilo dobro za moral stanovništva, kao ni vladina kobna tišina o njezinim namjerama. Čak su se Britanijom počele širiti glasine da Britanija neće ratovati. Činilo se kao da je povijest stala, i za slušaoce i za BBC. U ponoć je ipak došlo do bure, Kabinet je počeo pripremati ultimatum Njemačkoj. Sutradan, 3. IX, Britance je za nedjeljnim ručkom prekinuo glas premijera Chamberlaina, koji je tom prilikom održao jedan od svojih efektivnijih govora, jer bio je kratak i vrlo iskren:

»Bog vas sve blagoslovio. Neka On obrani pravdu. Borit ćemo se protiv zla, surove snage, loše vjere, nepravde, opresije i progona; siguran sam da će protiv svega toga pobijediti pravda.«³⁰

Program BBC u toku prvih godina rata polagano se usmjeravao prema okupiranoj Evropi. U toku 1941. godine i nakon početka rata u Jugoslaviji, BBC je, uglavnom, izvještavao o jugoslavenskoj vladi u izbjeglištvu i poticao otpor prvenstveno Srba, odnosno vojnika Draže Mihailovića. No, nakon što su postali svjesni problema koji bi mogli proizaći iz obraćanja isključivo Srbima, u novembru 1941. profesor Hugh Seton-Watson nekoliko je puta govorio Hrvatima, a protiv tzv. Nezavisne Države Hrvatske.

»Hrvati! Zna li vi da se zločini koje su ustaše počinili naročito u Bosni, pripisuju vama kao Hrvatima i prljaju vaše dobro ime? Mi, vaši prijatelji u Evropi protestiramo protiv optužbe i kažemo da se svuda u svijetu moraju dogoditi strašne stvari, kada cijelom administracijom i kontrolom, upravljaju gangsteri i zločinci. Ali, zapamtite: Ako vi ne date konkretan dokaz da vi niste takvi, našim riječima nitko neće vjerovati.«³¹

U nekoliko sličnih govora Seton-Watson je govorio o tradiciji Gaja i Strossmayera u Hrvata, o Supilu i Trumbiću, a protiv Pavelića (»plaćeni agent Mussolinija, terorist!«) i NDH. Posebno je zanimljiva i informacija o Jugoslaviji koja dolazi iz Istambula (17. IX. nepoznata godina — mogla bi biti 1941—) od Hugh-Watsona:

»Držim da sva naša propaganda treba usmjeravati mržnju svih naroda, za koje radimo, protiv Njemačke i samo protiv Njemačke kao protiv najvećeg neprijatelja, odgovornog za sve patnje svih porobljenih naroda u Evropi. Srbima moramo reći da u Njemačkoj vide svoga ugnjetača — a mi ne bismo smjeli učiniti ništa da povećamo njihovu ogorčenost protiv Mađara, Bugara ili Hrvata. [...] Ne može biti primjedbi na to što hrvatski ministri vlade u izbjeglištvu govore na BBC-u za hrvatsko slušateljstvo, govoreći im da se bore protiv Pavelića, koji je njemački agent i koji ih je

³⁰ Briggs, nav. dj., 658.

³¹ IWM, (Imperial War Museum), Kutija 162, novembar, 1941.

izdao. Ali naši suradnici ovdje govore kako bi trebalo da Hrvati govore Hrvatima, Srbi Srbima, Slovenci Slovencima. Oni bi htjeli imati odvojene emisije na BBC-u i na službenim stanicama pod britanskom kontrolom [...].

'Radio-stanica Zrinski' dobro se čuje u Jugoslaviji i ostavlja dobar dojam. Jedina kritika koju sam čuo da se previše vremena troši na šale o ustašama, i da se previše govori o Međimurju, a premalo o Dalmaciji ali, sve u svemu, sasvim je cijenjena. (Slavko Vereš je za nas obavio sjajan posao u Zagrebu.)³²

Rudolf Bičanić (potpredsjednik Narodne banke, u Londonu, s vladom) pripremio je tekst za srpsko-hrvatsku emisiju na BBC-u u decembru 1941, ali ga je odbio Jugoslavenski propagandni komitet. »U toj borbi mi nismo sami i u dobrom smo društvu. S nama je moćna Britanska zajednica naroda, hrabro englesko srce, koje nije zadrhtalo ni pred najtežim bombardiranjem Nijemaca i sada im vraća milo za drago. S nama je velika Sovjetska Rusija, koja je pokazala da su Slaveni i te kako sposobni da dadu organiziran i složan otpor njemačkom napadaču i danas ga herojski tjeraju iz svoje zemlje. S nama je velika, demokratska Amerika koja će tek sada staviti svoje ogromne snage na vagu pobjede. S nama je velik u patnji, ali odlučan u otporu kineski narod od 400 milijuna duša — ukupno tri četvrtine čovječanstva stoji u jednom taboru protiv zla i nasilja.«³³

To su samo neki primjeri koji oslikavaju kako je BBC, kao specifična institucija, informirao i pokušavao uvjeriti publiku širom svijeta, a i u Jugoslaviji, u opravdanost britanskih ratnih napora i njezinu vojnu i političku nadmoć.

IV. Film i ostala sredstva javnog informiranja

Britanski majstori filma bili su još prije rata poznati kao znalci dokumentarnog filma. Jedno je od svjedočanstva koje o tome dopire do nas impresija Rebecce West, koja se u svojoj knjizi prisjeća dokumentarnog filmskog zapisa o smrti jugoslavenskog kralja Aleksandra. »Morala sam otići u salu za privatne projekcije, jer je već bio povučen iz javnog prikazivanja. Tako sam iskoristila priliku da ga pogledam nekoliko puta i buljila sam u njega poput stare žene koja gleda sudbinu iz listića čaja.«³⁴ Svakako, iako je medijska prezentacija koju je smrt kralja Aleksandra dobila u Britaniji bila izuzetna, teško je povjerovati da je intenzitet doživljaja Rebecce West, intelektualke, publicistkinje i feministkinje, bio tipičan za prosječnu englesku publiku. Bez obzira na to, film će nesumnjivo već u toku narednih desetljeća postati nezamjenljivo sredstvo u kreiranju medijske slike svijeta i događaja u njemu.

Prema izvještajima vojnih misija stacioniranih u Bariju i Trstu 1943—1945. godine, čini se da su neki od tih filmova stizali na jugoslavenski oslobođeni

³² IWM, Kutija 162, novembar 1941.

³³ IWM, Kutija 162.

³⁴ West Rebecca, Black Lamb and Grey Falcon, Papermac, London, 1984, 14—15.

teritorij kao dio britanskih propagandnih aktivnosti. U izvještaju za period od 2. decembra 1944. do 10. januara 1945. specificirani su osim novina, zastava, plakata i ostaloga propagandnog materijala i 11 filmskih novosti koji su izvještavali o specijalnim invazijama, i filmovi »Nine Men« (Devetorica, 1942, Harry Watt), »Cairo & Teheran Conference«, »Sky Giants« i »Wealth of Australia«.³⁵ Do 1944. ratne dokumentarce filmske grupe oko Crown Film Unita prikazivao je u kinima Kopenhagena danski pokret otpora i, čini se, britanski agenti publici, zapravo jugoslavenskim partizanima u Bosni i Srbiji.³⁶

Spomenut ću još dio medijski značajnih dokumenata, a to su dokumenti zvučnog arhiva koji se čuvaju u londonskom Imperial War Museum.³⁷ Ta kolekcija dokumenata snimljenih na magnetofonsku traku sadrži ratne izvještaje, komentare, intervjue i osobne iskaze koji nisu (za razliku od govora političara na radiju, radio-programa i dr.) sadržani u arhivima BBC-a. To su autentične arhivske snimke koje su britanski agenti i članovi savezničkih misija snimili na terenu, u toku rata, u predahu ratnih akcija. Nastale su kao rezultat savezničke pomoći jugoslavenskim partizanima i najvećim dijelom odnose se na razdoblje od sredine 1943. do završetka ratnih operacija u Jugoslaviji. Tematika koja zaokuplja savezničke snimatelje i reportere uglavnom se odnosi na opise gerilskih akcija partizana u Jugoslaviji,³⁸ izvještaj R.A.F.-ovih pilota o patroli nad Jugoslavijom u zoru³⁹ i o iskustvu koje su saveznički oficiri i vojnici stekli živeći među jugoslavenskim partizanima — »među prijateljima«, kako su se sami izražavali.⁴⁰ Izuzetak je snimka razgovora s gospodom Simonović, Engleskinjom, koja je kao svjedok bombardiranja Beograda (6. IV. 1941) pozvana na razgovor za BBC. Razgovor je snimljen 2. XII. 1941. godine i u njemu gđa Simonović opisuje Beograd kao »pakao u plamenu«. U razgovoru je i objasnila kako su ljudi koji su to mogli bježali iz njega.⁴¹

Posebno je interesantna percepcija i fascinacija savezničkih reportera prisutnošću i aktivnošću žena u jedinicama NOV. O partizankama »pod oružjem« saveznici su detaljno i često izvještavali, pokušavajući što vjernije opisati njihov izgled, uniformu i značenje. Je li moguće u njihovim iskazima sagledati i identifikaciju žena sa zemljom u kojoj su se našli? »Zina me je neobično impresionirala. Zina je bilo njezino partizansko ime, jer je do kraja rata odlučila ne upotrebljavati svoje pravo ime. Bila je nevjerovatna duha i snažna karaktera. Odjevena u sivu vojničku bluzu i khakhi vojničke hlače i vojničke čizme. U dućanima malog grada na moru (slijedi romantičan opis luke) primijetio sam dobru opskrbu porculanom, ali ne i kruha, ni mesa. Hranili su nas s malo povrća, malo voća i ribom. Zina je dovela prijateljicu Jagu, mladu Srbijanku koja je bila šifrantica u NOV, i pozvale su nas, kao izraz posebno velike počasti, na

³⁵ PRO, FO 898/42.

³⁶ PRO, WO 204/850; Stenton, 1980, 9.

³⁷ IWM (Imperial War Museum), World War 1939–45.

³⁸ IWM, SR 1557/E/A.

³⁹ IWM, SR 1559/E/C.

⁴⁰ IWM, SR 1558/E/B.

⁴¹ IWM, SR 1136/H/E.

ples [...]. Bile su apsolutno sigurne kako partizani drže Nijemce daleko.«⁴² U januaru 1944. godine jedan je član internacionalne vojne misije, sastavljene od Britanaca, Novozelanzana i Južnoafrikanaca, izvještavao o svom dvomjesečnom boravku među partizanima u Sloveniji i Hrvatskoj u toku kojega je jedina hrana koju je jeo bila palenta i kuhani krumpiri. Izvijestio je o načinu organizacije NOV (»još uvijek pod utjecajem Crvene armije«) i koja »iako loše opremljena još uvijek drži mnoge njemačke divizije«. I on nalazi važnim spomenuti udio žena u partizanskoj vojsci koje »žive jednako kao i muškarci u puritanskom duhu — žene i muškarci žive, rade i bore se zajedno s jedinom idejom — da se bore za slobodu.« Na njega je »najjači dojam ipak ostavio patriotski govor koji je održao slavni hrvatski pjesnik Nazor.«⁴³

Jedan izvještaj iz januara 1944. godine govori o odjeku koji su govor A. Edena u britanskom parlamentu i njegova pohvala partizanima i Titu imali na jedinicu u kojoj je reporter proveo nekoliko mjeseci. »Odlučili su napraviti večeru i proslaviti. Jedan mi je rekao: 'Naša je zemlja vrlo siromašna, ali ima veliko srce. Mi se borimo za istu stvar kao i vi.' Tada mi je skicirao razvoj partizanskog pokreta i završio: 'Kada se vratite među svoje ljude pričajte im o nama. Recite im da trebamo njihovu pomoć.' Jedan od naših ljudi vratio se u zemlju s britanskom zastavom na njegovoj kapi koju je izvezla Jugoslavenka.«⁴⁴

Zvučni (snimljeni) dokumenti posebno su zanimljivi kao izvor za istraživanje života unutar partizanske zajednice. Tako je jedan pilot R.A.F.-a, zbog kvara aviona, morao provesti nekoliko dana među dalmatinskim partizanima. »Iako svi žive u stalnom strahu i nitko ne hoda nenaoružan, čini se da svi u tome uživaju. (U pozadini izvještaja čuju se snimke koncerta i plesa — kola i pjesme 'Oj djevojko' i, vjerojatno, u počast britanskim vojnicima na harmonici izvedena popularna 'Lambeth Walk').«

»U ovom svijetu podijeljenih lojalnosti, veliko je i jedinstveno iskustvo bilo živjeti s njima i moći pružiti im ruku.« Reporter opisuje i večeru kojoj prisustvuju muškarci i žene — zajedno, u duhu zajedništva jedni drugima poslužuju večeru. »Nema gospodara i slugu. Svi se smjenjuju na poslu. U offu se čuju pospradne pjesme 'Mussolini, dugoga nosa — pobijedila je bandiera rossa'.« Ponovo, fascinantno za britanske oficire — otvoreno proklamirana jednakost između muškaraca i žena. »Žene vas pozdravljaju 'Zdravo' kao saveznika, a ne kao potencijalnog udvarača. Uvijek su naoružane, a u svakom vodu ima četiri-pet žena. One su jake — morali biste susresti Katju, kovrčave kose, kristalno plavih očiju, čvrsta poput čelika, odjevena u britansku odjeću — i potpuno naoružane. 'Vi ste Englezi smiješni — nikada ne gledate djevojci u oči, uvijek u njezine bombe'.« Za Britanaca je to iskustvo, čini se, izuzetno, iako očito ne razaznaje mnogo o novim revolucionarnim zahvatima u svakodnevicu i o općim uvjetima u kojima se ratuje u Jugoslaviji. »Lijepo je vidjeti djevojke bez šminke. Vjerojatno su je upotrebljavale prije rata, ali sada je ne bi mogle kupiti.

⁴² IWM, SR 1558/E/B.

⁴³ IWM, SR 1560/E/D 7. NOV 1943.

⁴⁴ IWM, SR 1561/E/E.

Zapravo nitko ništa ne može kupiti. Nitko ne dobiva plaću. Neki govore engleski, ali više talijanski i njemački.⁴⁵

Jedan drugi izvještaj, ovaj puta iz sjeverne Hrvatske i Bosne (mart 1944), sadrži iskaz o petnaestogodišnjakinji koja je napadala u jurišu dok nije bila ranjena ili o staroj ženi koja im je pružila sklonište i koju su zbog toga, zajedno sa njenom kućom, spalili Nijemci.⁴⁶ Ukoliko shvaćamo važnost propagande u britanskim ratnim naporima, jasno nam je da su takvi, nesumnjivo autentični izvještaji pridonosili, u prvom redu, podržavanju uvriježenih predodžbi o individualnom, avanturističkom podvigu hrabroga britanskog oficira koji se zagubljen u brdima Balkana suprotstavlja neprijatelju. Istodobno se stvara i nova primamljiva slika o savezniku, malo ali hrabroj zemlji, utjelovljenoj u slici najčešće mlade i hrabre, ali asekualne žene, posvećene pobjedi.

Iz navedenog možemo zaključiti da se mišljenje javnosti Velike Britanije, kasnih tridesetih i ranih četrdesetih godina, formiralo na osnovi dosega za to vrijeme glavnih medija: novina, radio-programa i filma (najviše dokumentarnog). Drugi svjetski rat, kako su ga Britanci razumijevali i doživljavali, vodio se velikim dijelom na do tada neuobičajen način — kao psihološki rat u kojem je propaganda imala nezaobilaznu ulogu. Eventualna buduća istraživanja pokazat će kakvog je udjela takvo formiranje javnosti imalo na razvoj društvenog života za trajanja ratnih sukoba, a koliko je udjela imalo na neposredne rezultate ratnih operacija. Svakako, za nas vrlo zanimljiv problem odnosa britanske javnosti i ostalih saveznika prema specifičnom pitanju Jugoslavije ostaje za neku daljnju eksplikaciju.

⁴⁵ IWM, SR 1562/I.

⁴⁶ IWM, SR 1583/F/D.